

JOSIP RAOS

GRIGOROVIČ-GILJFERDINGOVI ODLOMCI*

Grigorovič-Giljferdingovi odlomci (dalje: Grig-Giljf) jesu najstariji fragmenti bosanskog evanđelja, najvjerovatnije četveroevanđelja XIII vijeka, pisani poluustavnom ćirilicom na osam velikih pergamentnih listova formata 27,7×20,5 cm, u dva stupca, sa tekstom Matejevog i Jovanova evanđelja. Šest listova se nalazi u Rukopisnom odjelu GPB »Saltikov-Ščedrin« u Lenjingradu u Giljferdingovoj zbirci pod šifrom Giljf. № 61, a preostala dva lista u Rukopisnom odjelu GPB »Lenjin« u Moskvi u Grigorovičevoj zbirci pod šifrom Fond 87 № 11, I (№ 1693 bivšeg Rumjancevskog muzeja).

Ovaj dio rada bi trebalo da bude cjelovita grafijsko-paleografska analiza Grig-Giljf, koja bi obuhvatila najvažnije što se o njima dosad pisalo. A pisalo se uglavnom fragmentarno, i marginalno; Grig-Giljf su najčešće služili kao interesantan poredbeni materijal, iako su zasluživali, po nizu zanimljivih osobina, da se još davno kompletno analiziraju, pa čak i kompletno izdaju, što je Speranski preporučivao još 1906. godine: *Voobšče, bylo by ves'ma želatel'nym polnoe izdanie otryvkov Grigoroviča-Gil'ferdinga*, v vidu važnago značenja etoga teksta dlja istorii bosanskih (tekstov).¹ I pored fragmentarnosti pisanja o Grig-Giljf, obuhvaćene su najvažnije crte ovog rukopisa na svim nivoima, od paleografskog do jezičkog, ali razbacano u radovima istraživača raznih interesovanja i profila.

Literatura o Grig-Giljf. U Otčetu Imperatorske publiczne biblioteke (kasnije: GPBL) za 1868. godinu, str. 143, pod brojem 61, stoji: »Otryvki iz Evangelija po dnjam, 6 listov, poluustavom XIV veka bosnijskago pis'ma, v dva stolbca, na pergamente, v malyj 1. S ves'ma krasivymi zaglavnyimi bukvami...«

U opisu Grigorovičeve zbirke rukopisa u Rumjancevskom muzeju² A. Viktorov u kratkoj zabilježici određuje ovaj tekst kao aprakosno evanđelje pisano ustavom XIII vijeka, pismom sličnim Mirosavljevom evanđelju (dalje: Mir).

* Zbog ograničenog prostora ovdje će biti dat samo pregled literature o ovom evanđelju, opis rukopisa i grafijska analiza.

¹ M. Speranski, *Mostarskoe (Manojlovo) bosnijskoe evangelie*, Varšava, 1906, (poseban otisak iz: *Russkij Filologičeskij Vestnik*) 95.

² A. Viktorov, *Sobranie rukopisej V. I. Grigoroviča*, str. 9. U datom tekstu je preko riječi »aprakos« napisan grafitnom olovkom veliki upitnik, što je, vjerovatno, opravdana sumnja, o čemu će se govoriti kasnije.

1878. god. V. Jagić je, ne znajući za lenjingradske fragmente, izdao tekst Grigorovičevih listova,³ koji sadrže tekst Matejevog evanđelja, uz kratak komentar da se radi o evanđelistaru, kako on pretpostavlja, pisanom krupnim slovima u tradiciji glagoljske škole: »najposlije, što je najznatnije, čime se starina ove škole najpoglavitiije razlikuje, »nad slovima nema gotovo nikakovieh akcenata niti kvačica, koje bi napominjale grčki spiritus asper i lenis.«⁴

E. F. Karski je u svome radu *Obrazcy slavjanskago kirillovskago pis'ma* (2-oe izd.), Varšava, 1902, str. 28, reprodukovao jednu stranu iz Grig. listova sa tekstom Mt 24, 32—40.

P. A. Lavrov je 1905.⁵ god. dao zajedno snimke jedne strane teksta iz Giljf 61 (6 recto, sa tekstom Mt 24, 41—25, 2) i jedne strane teksta Grigorovičevih listova, što znači da je uočio njihovo jedinstvo, pripadnost istom rukopisu, o čemu on, u kasnijem svom radu,⁶ kaže: »Čto eti listy prinadležat odnoj rukopisi, brosaetsja v glaza pri pervom že znakomstve s nimi. V paleografičeskikh materialah I. I. Sreznevskago nahodjatsja pomeščennye drug protiv druga skopirovannye snimki moskovskoj i peterburgskoj častej rukopisi. Značit, uže on priznal ih edinstvo. To že samoe bylo zamečeno i nami pri razsmotrenii listov sobranija Gil'ferdinga.« U istom radu Lavrov reprodukuje nekoliko fragmenata Giljf 61, određuje tip pisma kao krupni ustav XIII vijeka, dajući kratku paleografsku analizu većeg broja slova.⁷

Dostojnu pažnju posvetio je Grig. listovima Speranski u svom radu o Mostarskom (Manojlovom) evanđelju (dalje: Man) ne znajući za Giljf. odlomke sve do završetka studije. U »Dopunama« ove studije on jezgrovito komentariše grafiju i jezik Giljf. listova, smatrajući definitivnom pripadnost ovih odlomaka aprakosnom evanđelju, nudi radnu formulaciju »otryvki Grigorovič-Giljferdinga«,⁸ koju V. Vrana⁹ prihvata kao naziv, što je i ostalo do danas. Speranski svrstava Grig. evanđelje u prvu, najstariju grupu bosanskih rukopisa, zajedno sa Mir,¹⁰ pridajući im zajedničke osobine: veliki format, dvostubačni tekst, pripadnost aprakosima; relativizirajući ranije uočenu sličnost Grig i Mir ističe veću sličnost Grig i Man, i u paleografskom pogledu i u opštem izgledu pisma.¹¹

³ V. Jagić, *Odlomak jevangjelja bosanskoga pisanja*, Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa, Starine JAZU IX, 1877, 134—137.

⁴ V. Jagić, o. c., 135.

⁵ *Paleografičeskie snimki s jugo-slavjanskih rukopisej* (pod redakcijom P. A. Lavrova izdao Peterburgskij Arheologičeskij Institut, Peterburg, 1905. tab. br. 46 i 47.

⁶ P. A. Lavrov, *Paleografičeskoe obozrenie kirillovskago pis'ma*, Enciklopedija Slavjanskoj Filologii 4/I, Petrograd, 1915, 234—235.

⁷ P. A. Lavrov, *Paleograf. obozrenie...*, 235—237.

⁸ M. N. Speranski, o. c., 95.

⁹ V. Vrana, *Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni*, Poviest hrv. zemalja BiH I, Sarajevo, 1942, 803. i dalje.

¹⁰ V. Vrana također prihvata tu podjelu, o. c., 820.

¹¹ I V. Vrana, o. c., str. 804—805, tvrdi da nebrižljivo ustavno pismo Mostarskog evanđelja veoma podsjeća na pismo Grig-Giljf, a sa Mir pripadaju istoj prepisivačkoj školi.

O Grig-Giljif čitamo i u citiranom pregledu bosanske srednjovjekovne književnosti V. Vrane (str. 803—806, 812), uz neophodne rezerve ideološke naravi.

U svojoj knjizi *Opisanie russkih i slavjanskih pergamentnyh rukopisej*, Lenjingrad, 1953, str. 104, J. Granstrem daje najosnovnije podatke: evanđeljska čitanja, poluustav XIV vijeka bosanskog pisma, bojani inicijali zvjerinog stila...

O našem rukopisu govori i V. Štefanić u svome radu o Splitskom odlomku glagoljskog misala, smještajući ga u XIII vijek,¹² ali u tekstološku analizu stiha Mt 24, 1—15 ne uključuje i Grig-Giljif, što je, svakako, šteta i što ostaje naš zadatak.

U svome radu *K datirovke rukopisej iz sobranija A. F. Giljferdinga GPBL V*, Mošin¹³ datira ovaj rukopis u XIV vijek, ali kasnije, u svome Albumu,¹⁴ gdje reprodukuje jednu stranu Giljif. lista, datira ga u XIII v.

I. J. Šidak je opisao ovaj rukopis, koji ga je, kao i drugi bosanski tekstovi, interesovao samo »s obzirom na problem bosanske hereze«. ¹⁵ Zaključuje, navodeći primjedbe V. Vrane, da bosansko porijeklo ovih odlomaka odati: nedostatak akcenata i drugih nadrednih znakova, zatim ilkavština u jeziku, rijetke ligature i »dijeljenje riječi bez obzira na izgovornu vrijednost sloga«. ¹⁶

O Grig-Giljif je pisala i Irena Grickat u studiji o Divoševom evanđelju¹⁷ zadržavajući se detaljnije na paleografskoj komparativnoj analizi Mir i Grig-Giljif (str. 229), Div sa ostalim bosanskim evanđeljima, uključujući i Grig-Giljif (str. 246—251) i vršeći tekstološku analizu Div i Grig-Giljif (str. 271) i, uopšte, zadržavajući se na bogatoj analizi filijacijâ bosanskih rukopisa i divergencijâ njihovih predložaka.

P. Đorđić¹⁸ smješta pismo Grig-Giljif u XIII vijek, nazivajući njegovo pismo bosanskim knjiškim ustavom, i mjestimično detaljno analizira oblik slova.

Analizirajući Čajničko evanđelje Vera Jerković¹⁹ se osvrće i na Grig-Giljif, mahom u napomenama, sa kratkim bilješkama o grafiji i fonetici.

Herta Kuna daje kratke bilješke o ovom rukopisu u svojim radovima o bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti, a u uvodnom tekstu Hvalovog

¹² Slovo 6—8, Zagreb, 1957, 57. Ali u knjizi *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, Zagreb, 1969. u poglavlju Staroslavensko književno nasljeđe, 17. V. Štefanić smješta Grig-Giljif u početak 14. v. sa Man i Div.

¹³ AN SSSR, *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury Instituta ruskoj literatury*, XV (1957—58), 415.

¹⁴ V. Mošin, *Paleografički album na južnoslovenskoto kirilsko pismo*, Skopje, 1966, 127.

¹⁵ J. Šidak, *Bosanski rukopisi u GPB u Lenjingradu*, Slovo 17, 116—117.

¹⁶ J. Šidak, o. c., str. 116—117; V. Vrana, o. c., 804.

¹⁷ I. Grickat, *Divoševo jevanđelje*, JF XXV Beograd, 1961—1962.

¹⁸ P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*, Beograd, 1971, 86, 130, 133—135, 139.

¹⁹ V. Jerković, *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju*, Novi Sad, 1975.

zbornika²⁰ smješta ga u XIII vijek, s napomenom da njegova pripadnost tetrama »nije sa sigurnošću utvrđena«.

Jedini rad koji je posvećen isključivo ovim odlomcima, doduše sa ograničenom problematikom, jest rasprava Nevenke Gošić »Da li je Grigorovič-Giljferdingovo jevanđelje aprakos«.²¹ Poslije iscrpne analize sadržaja teksta N. Gošić tvrdi da zastupljeni kontinuitet teksta Matejeva i Jovanovog evanđelja i nedosljedno i nesistematsko pisanje naslova pojedinih čitanja govori protiv aprakosnog karaktera ovog evanđelja, tj. tvrdi da je to sigurno četvezevanđelje i da aprakosne oznake u njemu potiču iz ranijih podloga, što nije strano ni drugim tetrama.

Zanimljiva je u tom smislu konstatacija Speranskog da u Manojlovom 4-evanđelju, koje je sačuvalo tragove raznih faza života Evanđelja²² (kao spomenika pismenosti, a ne konkretnog prepisa, rukopisa), aprakosne tragove najstarijih tetrâ, ima 28 aprakosnih oznaka, od kojih se 13 ne mogu objasniti aprakosnom podjelom.²³ I. Grickat takve slučajeve pokušava tumačiti podudarnošću sa amonijevim glavama, ali se ne zadržava mnogo na temi koja »izlazi iz kompetencije filologa«.²⁴

Zadržaćemo se još na pitanju sadržaja Grig-Giljf (iako ga je N. Gošić pravilno odredila)²⁵ zadržavajući, iz praktičnih razloga, paginiciju prema načinu na koji je složeno šest Giljf. listova: u dvolist sa Matejevim evanđeljem (1. i 6. list), koji sa izvađenim Grig. listovima sadrži kontinuiran tekst Mt 23 38 — 25, 18, ubačena su četiri lista (dva dvolista) sa tekstom Jovanovog evanđelja, koji donekle odudaraju po kvalitetu pergamenta (hrapav i izgužvan), i po opštem izgledu teksta od 1. do 6. lista, što je razumljivo ako pretpostavimo da je ovo 4-evanđelje, sa početnim Matejevim i završnim Jovanovim evanđeljem. Još ćemo dodati da 4 unutrašnja Giljf. lista sa tekstom Jovanova evanđelja predstavljaju, očito, svesku od najmanje 8 listova, zajedno sa 4 izgubljena unutrašnja lista, koji su sadržavali prekinuti dio teksta Jov. evanđelja u obimu od 67 stihova (J 8, 49 — 10, 18) — prema obimu teksta sačuvana 4 lista od 71 stiha. Dakle, to bi bio kontinuiran tekst Jovanova evanđelja od 138 stihova (od J 8,16 — J 11,14), što nema ni jedan poznati tip aprakosnih evanđelja.²⁶

Opis rukopisa. Grig-Giljf svojim formatom (27,7×20,5 cm) odudara od ostalih bosanskih rukopisa, pisanih uglavnom na malom formatu i u jednom stupcu. Pergament ovih listova je mekan, neravno sječen. Mjere koje navodim za Grig. listove važe i za Giljf. listove, s tim što 2. i 3. Giljf. list imaju nešto spušten tekst, sa užom donjom marginom. Gornje margine su vrlo uske: 7—9 mm, a donje su široke 4 cm; bočne vanjske margine široke su 3

²⁰ H. Kuna, *O Hvalovom zborniku*, Hvalov zbornik, Sarajevo, 1986, 11.

²¹ N. Gošić, *Da li je Grigorovič-Giljferdingovo jevanđelje aprakos*, MSC, Naučni sastanak u Vukove dane, Referati i saopštenja 14/1, Bgd., 1985, 117—121.

²² V. o toj terminologiji u knjizi L. P. Žukovska, *Tekstologija i jazyk drevnejših slavjanskih pamjatnikov*, Moskva, 1976, 10.

²³ M. N. Speranski, o. c., 29—30.

²⁴ I. Grickat, o. c., 235—236.

²⁵ N. Gošić, o. c., 119.

²⁶ Vidi: L. P. Žukovska, o. c., 224—316 (IV i V glava).

cm, a bočne unutarnje 1,5 cm; unutarnje međustubačne margine iznose 1,5 cm; širina stubaca je sljedeća (za Grig): 1=7,5 cm, 1b=7 cm; 1 verso a=7 cm, 1vb=7,5 cm, 2a=7,3 cm, 2b=6,85 cm, 2va=7 cm, 2vb=7,5 cm. Ovaj drugi list ima jasno ucrtane stubačne okvire i linije redova. U stupcu ima po 21 red; dvolinijski prostor, dakle: i visina slova, iznosi 5—6 mm. Visina većih kinovarnih slova je od 8 do 13 mm, a visina ornamentiranih inicijalnih slova je sljedeća: Grig 2a (slovo Ω) = 4 cm, Gilj 1a (slovo $\mathcal{K}$) = 15 cm, što znači: više od pola stupca; Gilj 5b (slovo $\mathcal{K}$) = 11,5 cm, Gilj 6a (slovo ρ) = 13 cm.

Ornamentacija inicijala je bliska onoj u Mir, pod uticajem zapadne umjetnosti, što se ogleda u veličini inicijala i u koloritu: crvena, maslinastozeleena i zagasito zlatnožuta boja, pa i u stilu: slova su vrlo jasnih obrisa, sa dosta čvorova, petlji i kopči, ornamenta biljnog stila u dva inicijala, a teratološkog stila sa siromašnim biljnim ornamentom u druga dva inicijala.²⁷

Aprakosne oznake pisane su kinovarom. u tekstu, što je navodilo istraživače na zaključke o aprakosnom karakteru ovog rukopisa: $\overline{\text{NH}} \cdot \overline{\text{B}} \cdot \overline{\text{OTOPK}} \cdot \overline{\text{CTH}} \cdot \overline{\text{BELHKE}} \cdot \overline{\text{NE}}$; što stoji iznad inicijala Ω (Grig 2a); $\overline{\text{COY}} \cdot \overline{\text{ET}} \cdot \overline{\text{PO}} \cdot \overline{\text{N}}$ ispred $\overline{\text{B}} \cdot \overline{\text{O}} \cdot \overline{\text{BPT}} \cdot \overline{\text{B}} \cdot \overline{\text{PET}} \cdot \overline{\text{K}} \cdot \overline{\text{B}} \cdot \overline{\text{NE}} \cdot \overline{\text{O}} \cdot \overline{\text{M}}$ (Gilj 6v).

Nema nikakvih drugih zapisa osim jednog, na str. Gilj 4, između 16. i 17. reda, svjetlijim »crnilom«, iz kasnijeg vremena, sa oštrim M i trostubačnim T: $\overline{\text{ΠΙΚΟΥΣΗΧ}} \cdot \overline{\text{ΠΕΡΑ}} \cdot \overline{\text{Η}} \cdot \overline{\text{ΜΑΣΤΗΝ}} \cdot \overline{\text{ΜΕΛΟ}} \cdot \overline{\text{ΛΗ}} \cdot \overline{\text{ΝΗ}}$

Opšte grafijske, paleografske i neke ortografske osobine. Sistem pisma je scriptura continua, kao u Mir i Div. Konzervativna i specifična osobina bosanskih tekstova zastupljena je obimno i u ovom tekstu — mehaničko sječenje riječi na kraju reda.

Tekst je pisala jedna ruka krupnim, ne naročito lijepim pismom, koje većina istraživača zove ustavom (uncijalom),²⁸ ali ostavićemo, ipak, naziv »poluustav«, kako su ga zvali V. Mošin i J. Granstrem,²⁹ mada prvo pismo ne odgovara sasvim onome što je Mošin podrazumijevao pod tim terminom.³⁰

²⁷ Još je V. V. Stasov u svom poznatom albumu *Vostočnyj i slavjanskij ornament*, S. — Peterburg, 1884, tab. XXX, kopirao inicijale Gilj. odlomaka, sa neoriginalnim nijansama boja, a V. Mošin ih reprodukuje u crno-bijeloj tehnici u svome radu *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI—XIII veka*, Radovi Naučnog društva BiH, knj. VII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 3, Sarajevo, 1957, 37. i 50. O ornamentu bosanskih rukopisa v. još kod Speranskog, o. c., 20—25; V. Vrane, o. c., 805—806. i kod V. Mošina, *Minijatura u ćirilskim rukopisima*, Minijatura (Umjetnost na tlu Jugoslavije), Bgd., Zg. i Mostar, 1983, 40—42.

* Vjerovatno: $\overline{\text{ΜΑΣΤΗΛΛΑ}} \cdot \overline{\text{ΕΔΑ}} \cdot \overline{\text{ΔΟΞΡΑ}}$ ...

²⁸ I. Gricat, o. c., 245, određuje indirektno, govoreći o tipu pisma Div, i pismo Grig-Gilj kao (ujednačenu) uncijalu; P. Đorđić, o. c., 133 i V. Jerković, o. c., 40. govore o bosanskom knjiškom ustavu. I za neka druga bosanska evanđelja upotrebljava se naziv »uncijala«: uskom uncijalom naziva M. Pavlović pismo Beličevih odlomaka, *Beličevi odlomci bosanskog evanđelja*, Zbornik filoloških i lingvističkih studija A. Belića, Beograd, 1921, 240.

²⁹ V. Mošin, *K datirovke...*, str. 415; E. Granstrem, o. c. 104.

³⁰ V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici*, Slovo 15—16, Zagreb 1965, 156—157, 160, 165—166.

ѢЛѦ ТАКОЖЕНКЫ
ѢА ОУЪРНУЕКСИ
ВЖАНТЕ ЖКОБЛНУЗ
ВЕСТЬ ПРНДВР ЕУЪ
АМННЪ ГЛЮ КАМБ
ЖКО НЕМНМОИДЕТ
ЛРОДЪ СЪДОНЪ ДЪЖЕ
ВЪА СН БОУДОТЪ НЕ
БОНЪ ЕММА МВМО
ИДЕТЪ А СЛОКЕСА М
МЪ НЕМНМОИДОТЪ

ВЪТОПНЪ СЪМНМОИДЕТЪ

ДНН ТОМЪ
НОГОДННЪ
ТОИИИСТЪ

КАГОУЪ
ЖУО КЛА
ПОТОПА
ПНЮЩЕ
ЕИНОСА
НЕГОЖЕ
АЕНОСЕ
ГЛННЕС
ДОНЪДЪ
ОДАНКУ
ОБЪДЕТ
ВСТНЕС
ААГОУ
УДЕТАН
НЪНОЕМ

Fragment strane 2 recto Grigorovičevih odlomaka.
(omjer 1:1)

Doduše, Mošin izdvaja pismo bosanskih kodeksa: »Petrificirana dukljansko-bosanska grafija s tragovima utjecaja makedonske i glagoljske pismenosti... stajala je po strani od razvoja drugih grafija 13. i 14. v.«³¹ Ima, dakle, i malo kontradiktornosti u terminu »pouustav« za pismo koje uveliko slijedi najstarije ćirilsko ustavno pismo. Ovo kolebanje u određivanju tipa pisma u našim starim rukopisima razumljivo je s obzirom na to da se »studijom južnoslavenskog poluustava u općem smislu nije još niko bavio«³² niti je »riješen problem razlikovanja osnovnih tipova pisma.«³³

Ovaj rukopis, kao i većina bosanskih, dobro čuva arhaične oblike slova (pravilnost sastavnih dijelova, prave linije, ovalne), iako slova nisu uvijek iste veličine i stiče se utisak o brzini i nemarnosti pisanja.³⁴ Pismo se odlikuje reskim razlikovanjem tankih linija od debelih,³⁵ što je za P. Đorđića, po red kvadratnog oblika slova, bitna razlika između bosanskog knjiškog i raškog pisma.³⁶ Svi arhaični slovni oblici koje čuva bosansko knjiško pismo 13—15. vijeka i koje navode P. Đorđić i H. Kuna³⁷ javljaju se i u Grig-Gilj: **Б, Н, О, Ч, Ц, Ш, Ђ, Ѓ, Т, Ж**. Ranije je uočena sličnost, ili bliskost rukopisa Grig-Gilj sa Mir, Man i Div i u dobroj mjeri je to i obrazloženo: Speranski navodi slova koja su slična u Grig-Gilj i Man: **А**, potkovičasto **О**, **Р**, **Е**, **М**, **Љ**, (kao u Mir i Nik);³⁸ I. Grickat daje opširnu paleografsku analizu slova u Div, uključujući i Grig-Gilj.³⁹ Zadržaćemo se na opisu najkarakterističnijih slova.

А — stubić je uspravan ili malo nagnut udesno, sa petljom do donje linije ili malo iznad nje; **Б** — simetrične petlje, ili je gornja petlja nešto manja; **Ж** — troputezno sa tendencijom gubljenja simetričnosti lukova, koji se ne dodiruju; **Н** — prečica je na sredini, kao i kod **М**, a kod većeg kinovarnog ili crnog slova prečica je podignuta, sa tačkom u sredini; **Л** — »đerv« ima malu čašicu sa debelim stubićem bez prečice; slovo **О** ima četiri varijante: **О, У, У, У**: sa zaobljenim i sa ravnim vrhom, široko potkovičasto sa tačkom u sredini ili bez nje (probušeno **О**); »omega« sa visokom sredinom, oštarih rubova — **W**, ili sa niskom sredinom; **Ω**; **Т** — ima stari oblik

³¹ V. Mošin, *Metodološke bilješke...*, 177.

³² V. Mošin, *Metodološke bilješke...*, 170. U to vrijeme još nije bila izašla Đorđićeva Istorija srpske ćirilice.

³³ V. Mošin, *K. datirovke...*, str. 410. O poluustavu v. i L. V. Čerepnin, *Russkaja paleografija*, Moskva, 1956, 139—140.

³⁴ O nemarnosti govore i prilično brojne slovne greške, ne računajući slovne ispravke: (Gilj) ПАНСТОПРИШЕ 1a; КЛААН 1va mj. ПЛААН, ПЛѢОН mj. ПЛѢОН; ТРООН mj. ТРѢОН; ПОЛАВН 2va mj. ПОСЛАВН; ѢНИШЕ 5b mj. ЛѢНИШН; ВЪЗЪАѢЖАѢ 5vb mj. ВЪЗЪБѢЖАѢ...

³⁵ To konstatuje kao bitnu crtu i Speranski, M. N., o. c., str. 8. i P. A. Lavrov, *Paleograf. obozrenie...*, str. 235; na 236. str. Lavrov daje paleografski opis većeg broja slova.

³⁶ P. Đorđić, o. c., 133.

³⁷ P. Đorđić, o. c., str. 134, H. Kuna, *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog*, Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Izdanje Muzeja grada Zenice, III, 1973, 7—8.

³⁸ M. N. Speranski, o. c., 7—8.

³⁹ I. Grickat, o. c., 246—250.

(trostubačno je jedino nadredno Γ ($\overline{\omega}, \overline{o}, \overline{m}$); Υ (Ψ) — repić se su-
 žava nadalje: za Kuljbakina⁴⁰ je to mlađa osobina, za Đorđića⁴¹ je arhaična!
 $\mathbb{T}$ — »jat« ima malu petlju i stubić neznatno iznad gornje linije sa preči-
 com u visini iste linije.

Interesantno je zapažanje P. Đorđića da ima slovnih oblika u bosans-
 kim tekstovima (pa i u Grig-Gilj) kojih nema u Mir i u raškim, a javljaju
 se u makedonskim tekstovima: zaobljeno $\mathbb{C}$, $\mathbb{H}$ i $\mathbb{C}$, neproporcionalno
 (kvačica ispod reda je manja od osnovnog dijela slova, mada se Grig-Gilj
 kvačica prilično izdužuje ulijevo), potkovičasto O, 3 — ili 4-potezno $\mathbb{A}$, tro-
 potezno $\mathbb{X}$, $\mathbb{M}$ sa lučnim spojnicama koje ne silaze pravo sa vrha stu-
 bića...⁴¹ Ligatura $\mathbb{Z}$ ima isključivo oblik $\mathbb{O}$

Što se tiče sistema slovnih znakova, pomenućemo prisutnost važnijih
 i odsustvo, apsolutno ili relativno (zbog fragmentarnosti teksta), ostalih slo-
 va. »Deseteračko« $\mathbb{I}$ i »thita« ($\mathbb{H}$) javljaju se samo u brojnoj vrijednosti,
 »červ« se javlja samo jednom, nazal $\mathbb{N}$ se javlja, također, samo jednom (po-
 red pominjanih slučajeva u Mir i Man⁴² javlja se i u Pripkovićevo^m evanđe-
 lju),⁴³ piše se samo »taniko jer« ($\mathbb{b}$), od ligiranih ili složenih slova naš tekst
 ima često $\mathbb{O}$ pored rjeđeg $\mathbb{OY}$,⁴⁴ zatim $\mathbb{U}$ i $\mathbb{H}$ (jednom: $\mathbb{BETHEM}$ Grig 1vb)

Nema sljedećih slova: $\mathbb{S}$ ($\mathbb{Z}, \mathbb{Z}$), $\mathbb{P}$, $\mathbb{Z}$, $\mathbb{H}$, $\mathbb{A}$, $\mathbb{H}$, $\mathbb{H}$, $\mathbb{Z}$, $\mathbb{U}$, $\mathbb{V}$.

Pored standardnih ligatura $\mathbb{W}$ (ili $\mathbb{O}$) u tekstu se javljaju i neuobičaje-
 ne kombinacije: $\mathbb{A}$ ($\mathbb{A} \mathbb{Z} \mathbb{O} \mathbb{P} \mathbb{H} \mathbb{A} \mathbb{K} \mathbb{H}$ 2a i $\mathbb{BECNOY} \mathbb{U} \mathbb{M} \mathbb{A} \mathbb{T} \mathbb{O}$ 3E 4a), zatim $\mathbb{C}$
 ($\mathbb{METHETE}$ 4va), $\mathbb{B}$ ($\mathbb{A} \mathbb{B} \mathbb{H}$ 6 b mj. $\mathbb{A} \mathbb{B} \mathbb{H}$) i u Grig: $\mathbb{H} \mathbb{E}$ (= $\mathbb{b} \mathbb{E}$)
 $\mathbb{C} \mathbb{P} \mathbb{H} \mathbb{I} \mathbb{S} \mathbb{H}$ 1va.

Tvrđnju o nedostatku nadrednih znakova ne opovrgava nekoliko sluča-
 jeva kvačica: (Gilj) $\mathbb{S} \mathbb{A} \mathbb{N} \mathbb{A}$ 1a, $\mathbb{W} \mathbb{N} \mathbb{A}$ 3va, $\mathbb{E} \mathbb{C} \mathbb{H}$ 3vb, $\mathbb{O} \mathbb{Y} \mathbb{H}$ 4a,
 $\mathbb{T} \mathbb{O} \mathbb{Y}$ 6a, $\mathbb{C} \mathbb{H}$ 5vb; Grig: $\mathbb{C} \mathbb{E}$ 2a, $\mathbb{C} \mathbb{H}$ 2a, $\mathbb{T} \mathbb{O} \mathbb{H}$ 2a, $\mathbb{B} \mathbb{C} \mathbb{A}$ 2b,
 $\mathbb{A} \mathbb{E} \mathbb{A}$ 2b, $\mathbb{Y} \mathbb{A} \mathbb{C} \mathbb{A}$ 2va i $\mathbb{Z} \mathbb{A} \mathbb{B} \mathbb{I}$ 2vb.

⁴⁰ St. M. Kuljbakin, *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom je-
 vandelju*, SKA, Posebna izdanja, knj. LII, Filozofski i filološki spisi, knj. 13, S.
 Karlovci, 1925, 10; P. Đorđić, o. c., 134.

⁴¹ P. Đorđić, o. c., str. 135. O mogućim književnim vezama sa Makedonijom,
 pa i Bugarskom, v. kod H. Kune, *Bosanski rukopisni kodeksi...*, str. 5—7. i B.
 Koneskog, *Ohridska književna škola*, Slovo 6—8, 192—193.

⁴² M. N. Speranski, o. c., str. 19; St. Kuljbakin, o. c., 23—24; I. Gricat, o.
 c., 259.

⁴³ Prema našem uvidu u rukopisu Pripkovićevo^m evanđelja često se javlja
 ovaj nazalni vokal u osnovi $\mathbb{H} \mathbb{N} \mathbb{A} \mathbb{S} \mathbb{H}$ —, neetimološkog porijekla. Ima strana gdje
 se ovo $\mathbb{N}$ javlja triput u oblicima iste riječi, a triput je napisano normalno $\mathbb{H} \mathbb{O}$.

⁴⁴ I. Gricat govori o većoj zastupljenosti digrama $\mathbb{OY}$ nego ligature $\mathbb{Z}$ u
 Man, Div i Grig-Gilj, što ne odgovara stanju u našem rukopisu, gdje se češće
 javlja ligatura.

⁴⁵ M. N. Speranski, o. c., 17—18.

⁴⁶ I. Gricat, o. c., 290. O kriterijima paleografskim i ortografskim za iden-
 tifikaciju bosanskih tekstova vidi: H. Kuna, *Bosanski rukopisni kodeksi...*, 7—8.

Još je Speranski pokušao odrediti ulogu ovih kvačica klasifikujući primjere, ali priznaje da im je teško odrediti ulogu; od 13 naših primjera samo se u tri slučaja može eventualno govoriti o funkciji pajerka: **ЄСѦ, АБѦ, ЗѦИ**.

Umjesto zaključka možemo reći da grafija ovog teksta odgovara konstataciji da bosanski tekstovi po »svojim izvorima pripadaju arhaičnoj i vrlo davno divergiranoj grani«. Gdje se Grif-Gilj nalazi u okvirima bosanske redakcije i kako se odnosi prema ostalim bosanskim evanđeljima — djelimično je pokazala tekstološka analiza I. Grickat, koja je otkrila da se Grig-Gilj, za razliku od kompaktne grupe bosanskih evanđelja — Div, Nik, Dam, i Hval, koja slijede Marijinsko evanđelje, »drži dalje, nastavljaajući neke druge podloge«. ⁴⁷

Jasnije koordinate pokazaće, nadam se, preciznija ortografska i jezička analiza Grigorovič-Giljferdingovih odlomaka — u posebnom radu.

DIE GRIGOROVIČ-GILJFERDING-ABSCHNITTE

Zusammenfassung

Diese Arbeit ist nur ein Teil einer grösseren Arbeit über die Grigorovič-Giljferding-Abschnitte, das älteste bosnische handschriftliche Evangelium aus dem 13. Jh., vermutlich ein Tetraevangelium, das fragmentarisch auf 8 Blättern erhalten ist. 2 Blätter davon werden in der Grigorovič-Handschriftensammlung in der Lenin-Bibliothek in Moskau und die restlichen 6 Blätter in der Giljferding-Sammlung der GPB in Leningrad aufbewahrt.

Unsere Analyse der Graphie und der Paläographi dieses Manuskriptes, sowie die Analyse der Literatur darüber bestätigen zweifellos seine Zugehörigkeit zu einer bosnischen Redaktion, obwohl das Format grösser ist als gewöhnlich in den bosnischen Handschriften und wenn wir annehmen, dass seine Zugehörigkeit zu vierteiligen Formen bewiesen ist.

Die Ergebnisse der Rechtschreibungsanalyse und der sprachlichen Analyse dieser Abschnitte werden in einer separaten Arbeit dargestellt.

⁴⁷ I. Grickat, o. c., 271.